

การศึกษาวิเคราะห์พระนามของพระพุทธเจ้าในคาถาที่ 1-2 แห่งคัมภีร์อภิธานปทีปิกา

An Analytical Study of Buddha's names in 1-2 stanzas of the Abhidhānappadīpikā

Received: November 11, 2022
Revised: March 19, 2023
Accepted: May 20, 2023

เสฐียร ทังทองมะดัน¹, สมาน แก้วเรือง² และ สานิตย์ สีนาค³
Sathien Thangthongmadan Saman Kaewruang and Sanit Sinak
(sathienthong@hotmail.com, saman.k@ku.th and
sanit.sin@mbu.ac.th)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอความเป็นมาของคัมภีร์อภิธานปทีปิกา และเพื่อวิเคราะห์พระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคาถาที่ 1-2 เป็นบทความเชิงเอกสาร โดยมีข้อค้นพบว่า คัมภีร์อภิธาน หรือคัมภีร์พจนานุกรมบาลี เป็นคัมภีร์ว่าด้วยศัพท์ที่เป็น นามบัญญัติของเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในโลกมนุษย์ บนสวรรค์ ใต้บาดาล และอบายภูมิ คัมภีร์อภิธานปทีปิกา แบ่งออกเป็น 3 กัณฑ์ คือ สัตถกัณฑ์ ภูกัณฑ์ สามัญญกัณฑ์ การ วิเคราะห์พระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา คาถาที่ 1-2 สามารถ วิเคราะห์ได้ 2 ลักษณะคือ การวิเคราะห์ในแง่ของไวยากรณ์และวิเคราะห์ในแง่ของ หลักธรรม

คำสำคัญ: พระนามของพระพุทธเจ้า, คัมภีร์อภิธานปทีปิกา, ศึกษาวิเคราะห์

Abstract

The objectives of this article are 1) to study the history of the Abhidhanap-
tipika and 2) to analyze the Buddha's name as appeared in the 1-2 stanzas. It
is a documentary article. The results found that Abhidhānappadīpikā, or the Pali

¹ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครราชสีมา

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Nakhonratsima Campus

² ภาควิชาภาษาไทย, คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Department of Thai Language, Faculty of Humanities, Kasetsart University

³ สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Thai Program, Faculty of Humanities, Mahamakut Buddhist University

dictionary is a book that deals with the nomenclature of the text that appears in the world of man, the heavenly world, the underworld, and the planes of loss and woe. The Abhidhanapathipika was divided into three parts, namely Saggakanda, Bhukanda, and Samanyakanda. An analysis of the name of the Lord Buddha that appears in the 1st-2nd stanzas can be analyzed in 2 characteristics, namely : grammatical analysis and analyze in terms of principles.

Keywords: Buddha's Name, the Abhidhanapatipika, Analytical Study

บทนำ

พระพุทธเจ้าตรัสรู้และสั่งสอนธรรมแก่พุทธบริษัทเป็นเวลานานถึง 45 ปี คำสอนของพระองค์ได้รับการบันทึกถ่ายทอดต่อมาโดยพระองค์ หลังจากพระองค์ปรินิพพานไปแล้ว ก็มีการสังคายนาพระธรรมวินัย จัดหมวดหมู่คำสอน เมื่อกาลเวลาผ่านไป มีคณาจารย์ในพระพุทธศาสนาได้แต่งคัมภีร์อธิบายความคำสอนของพระองค์ เป็นคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา รวมถึงคัมภีร์โยชนาต่าง ๆ เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาและวิเคราะห์ตีความคำสอนของพระองค์ คัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับพระไตรปิฎกโดยตรง สืบสายตรงมาตามลำดับ อย่างไรก็ตาม ยังมีคัมภีร์อีกกลุ่มหนึ่งที่อยู่ในรูปของคู่มือหรืออุปกรณ์ในการศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์ประเภท “สัททาวีเสส” ที่เน้นเรื่องหลักภาษา หรือไวยากรณ์ เรื่องพจนานุกรมคำศัพท์ เรื่องการแต่งคัมภีร์ เรื่องประเภทของคำฉันท์ชนิดต่าง ๆ คัมภีร์เหล่านี้ถือว่าเป็นคัมภีร์คู่มือของการศึกษาพระไตรปิฎก กล่าวคือ หากประสงค์จะศึกษาพระไตรปิฎกให้มีความเข้าใจ ก็จะต้องศึกษาคัมภีร์ในกลุ่มสัททาวีเสสนี้ให้เข้าใจแตกฉาน การแต่งคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาไม่ว่าจะเป็นคัมภีร์สายตรงที่อธิบายพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา หรือคัมภีร์สายที่ช่วยให้เข้าใจหรือเป็นเครื่องมือเพื่อเข้าใจคัมภีร์ จะมีโครงสร้างในการแต่งประกอบด้วย 1) บทปณามคาถา เป็นการแสดงความเคารพพระรัตนตรัย เพื่อให้การแต่งคัมภีร์ประสบผลสำเร็จ 2) บทอุเทศ หรือบทนำ 3) บทนิเทศ คือบทที่อธิบายขยายความ และ 4) บทนิคม เป็นบทลงท้ายหรือบทสรุป รูปแบบการแต่งคัมภีร์ลักษณะนี้ เป็นการให้ความสำคัญกับพระพุทธเจ้ารวมถึงพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นสิ่งเคารพสูงสุดของชาวพุทธ และพระเถระผู้แต่งคัมภีร์ก็ได้ยึดถือเป็นแนวทางมาตลอดจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา เป็นหนึ่งในคัมภีร์กลุ่มสัททาวีเสส เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พจนานุกรมพระบาลี เพราะเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเกี่ยวกับคำศัพท์ต่าง ๆ ในภาษาบาลี จัดเอาไว้เป็นหมวดหมู่ต่าง ๆ คัมภีร์นี้แต่งภาษาบาลีด้วยฉันทลักษณ์ประเภทต่าง ๆ ตลอดทั้งคัมภีร์ ในส่วนต้นของคัมภีร์นี้ ได้ยกพระนามของพระพุทธเจ้าในลักษณะที่เป็นคำไวพจน์มา

กล่าวเป็นส่วนแรก เป็นการวิเคราะห์ทั้งในแง่หลักธรรมและในแง่ไวยากรณ์ นับว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจในการศึกษาคัมภีร์ลักษณะนี้ ประเด็นที่ผู้เขียนจะหยิบยกมากล่าวในบทความนี้ คือ เรื่องพระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏอยู่ในคาถาช่วงต้น ของคัมภีร์ โดยเป็นการวิเคราะห์ให้เห็นรากศัพท์ทางไวยากรณ์ รวมถึงความหมายในทางธรรม โดยมีประเด็นที่จะกล่าวถึงคือ ความเป็นมาของคัมภีร์อภิธานปทีปิกา และวิเคราะห์พระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคาถาที่ 1-2 ตามรากศัพท์ทางไวยากรณ์และความหมายในทางธรรม

ความเป็นมาของคัมภีร์อภิธานปทีปิกา

คัมภีร์อภิธาน หรือคัมภีร์พจนานุกรมบาลี เป็นคัมภีร์ว่าด้วยศัพท์ที่เป็นนามบัญญัติของเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในโลกมนุษย์ บนสวรรค์ ใต้บาดาลและอบายภูมิ ได้แก่ คัมภีร์นิชัณณู คัมภีร์อมรโกสะ คัมภีร์อภิธานปทีปิกา เป็นต้น ในยุคก่อนปฐมโพธิกาล มีภาษาที่เก่าแก่และคล้ายคลึงกันที่สุด 6 ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อปภรัมสะ ไปศาจี มาคธี และเศราเสนี แต่ภาษาที่ใช้กันอย่างแพร่หลายมีเพียง 3 ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต และมาคธี หรือภาษาบาลี ภาษาสันสกฤตมีใช้แพร่หลายมากที่สุด เป็นภาษาที่มากไปด้วยสำนวน โวหาร และปริยาย นักปราชญ์ จึงเลือกใช้บันทึกศาสตร์ 18 ศาสตร์ (อภฺจารส วิชฺชา) และศาสตร์ย่อยอีก 64 แขนง (จตุสฺสจฺจิกฺลา) นอกจากนั้น ยังเป็นภาษาที่ใช้บันทึกหลักคำสอนของศาสนาฮินดู และพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ คือนิกาย มหาสังฆิกะ ที่แยกตัวออกจากนิกายเถรวาทเมื่อครั้งการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลง

คัมภีร์อภิธานที่รวบรวมคำศัพท์ที่บันทึกอยู่ในคัมภีร์ไตรเวทและคัมภีร์ประเภทเวทาค์ เป็นภาษาสันสกฤต คัมภีร์อมรโกสะ ของอมรสิงหะ (คำว่าอมรสิงหะ ควรอธิบายเพิ่มเติม อาจเกิดข้อสงสัยว่าเป็นชื่อของอะไร เมืองหรือชื่อคน คัมภีร์อภิธานปทีปิกา รจนาโดย พระโมคคัลลานเถระ, 2559 ได้กล่าวว่าตนเป็นนักปราชญ์) ต่อมาได้มีการรจนาคัมภีร์อภิธานเป็นภาษาบาลีขึ้น คือ คัมภีร์อภิธานปทีปิกา เป็นการรวบรวมคำศัพท์ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาไว้อย่างสมบูรณ์ และมีคัมภีร์อธิบายเพิ่มเติมอีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อภิธานปทีปิกาฎีกา คัมภีร์อภิธานสุจิ คัมภีร์อภิธานนิสสยะ เป็นต้น (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2558)

ต่อมา รว พ.ศ. 1700 ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ 1 แห่งศรีลังกา ผู้ทรงกอบปรด้วยทานคุณ และศีลคุณเป็นต้น ทรงประสานพระสงฆ์ 3 วัดใหญ่ที่แตกแยกกัน คือ พระสงฆ์ในวัดมหาวิหาร วัดอภยคีรีและวัดมหาเชตวัน ให้สมัคสมานสามัคคีกันดีแล้ว พระองค์ใส่พระทัยทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง ทรงรับศาสนากิจในวัดทั้ง 3 แห่งไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ ตลอดพระชนมายุของพระองค์ พระโมคคัลลานเถระราชบัณฑิต ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติดีงาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม เป็นพระคันถรจนาจารย์ผู้ทรงความรู้ความสามารถ จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เขตเมืองปัลลัตติ ปัจจุบันเรียกว่า เมือง

โปโลนนระ ตั้งอยู่ทางภาคเหนือของประเทศศรีลังกา เมื่อได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ 1 เป็นอย่างดี จึงได้รจนาคัมภีร์ขึ้นหลายคัมภีร์ ในบรรดาคัมภีร์ที่ทำนรจนานั้น คัมภีร์ที่ได้รับความนิยมที่สุดคือคัมภีร์อภิธานปทีปิกา ในการรจนาคัมภีร์อภิธานปทีปิกานั้น พระโมคคัลลานเถระได้อาศัยคัมภีร์อภิธานอมรโกตะ ภาษาสันสกฤตเป็นแบบอย่าง แต่ได้อาศัยนัยต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาเป็นหลักฐาน (พระมหาสมปอง มุทิโต, อ้างแล้ว)

ความหมายของคัมภีร์อภิธานปทีปิกา

อภิธานปทีปิกา มาจากคำว่า อภิธาน + ปทีปิกา โดยคำว่า อภิธาน มาจาก อภิ + บพหน้า + ธา ธาตุ ในความกล่าว + ยุ ปัจจัย อภิธาน มีความหมายว่า วจนะอันอาจารย์กล่าว, คำกล่าว, คำพูด, นาม, การตั้งเฉพาะ, ชื่อ, วิเคราะห์ว่า อภิธิยเต เอเตนาติ อภิธาน (พันตรี ป.หลงสมบุญ, 2540)

คำว่า ปทีปิกา มาจากศัพท์ว่า ปทีป + อิก ปัจจัย คำว่า ปทีป มีความหมายว่า ประทีป, ดวงไฟ, ตะเกียง, โคมไฟ (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2550) สำเร็จเป็นปทีปิก เมื่อใช้อธิบายศัพท์ที่เป็นอิตถิลิงค์ มีรูปเป็น ปทีปิกา มีความหมายว่า เป็นจุดดวงไฟ ตะเกียงส่องสว่าง

อภิธานปทีปิกา จึงมีความว่า คัมภีร์ที่เป็นจุดประทีปส่องสว่างเรื่องชื่อต่าง ๆ

โครงสร้างเนื้อหาของคัมภีร์อภิธานปทีปิกา

คัมภีร์อภิธานปทีปิกา แบ่งออกเป็น 3 กัณฑ์ คือ

สัคคกัณฑ์ที่ 1 แสดงคำศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธเจ้า นิพพาน พระอรหันต์ สวรรค์ เทวดาและอสูร เป็นต้น โดยจัดคำศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกัน ไว้ด้วยกันและได้รวบรวมคำศัพท์ที่มีใช้เฉพาะในพระพุทธศาสนาไว้ด้วย คือคำศัพท์ที่มีเนื้อความว่า กุศล อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก วิริยะ เป็นต้น

ภูกัณฑ์ที่ 2 แบ่งออกเป็น 7 วรรคย่อย คือ ภูมिवรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับแผ่นดิน ปุรวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ นรวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ จตูปพรณวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับบรรณสี่ อรัญญวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ เสลวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขาและปาดาลวรรค แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ 3 แบ่งออกเป็น 4 วรรคย่อย คือ วิเสยาธินวรรค แสดงศัพท์โวหารที่เป็น บทวิเสสนะอันเกี่ยวข้องกับลึงค์ทั้ง 3 สังกัณณวรรค แสดงศัพท์โวหารเบ็ดเตล็ดทั่วไป อเนกัตถวรรค แสดงบทที่มีเนื้อความหลายอย่าง และอัพยวรรค แสดงอรรถของบทอุปสัคและบทนิบาต

พระนามของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์อภิธานปิปิภา คาถาที่ 1-2

วิเคราะห์ตามรากศัพท์ทางไวยากรณ์

ตอนต้นของคัมภีร์ หัวข้อพุทธาภิวัตน์นา พรรณนาพระนามของพระพุทธเจ้าเป็นต้น มีคาถาที่กล่าวถึงพระนามของพระพุทธเจ้าจำนวน 5 คาถา คำที่กล่าวถึงพระนามในความหมายนี้ หมายถึงคำศัพท์ที่ใช้แทนคำว่าพระพุทธเจ้า หรือบางครั้งเรียกว่า คำที่เป็นไวยากรณ์ของพระพุทธเจ้า เป็นคำที่ใช้ในความหมายเดียวกัน 2 คาถาดังมีดังนี้

[1] พุทโธ ทสพล สตถา	สพฺพญฺญ ทวิปทุตฺตโม
มุนินฺโท ภควา นาโถ	จกฺขมฺงฺคิโร มุนิ.
[2] โลกนาโณนธโร	มเหสี จ วินายโก
สมนตจกฺขุ สุคโต	ภฺริปณฺโณ จ มารชิ.

รายละเอียดเกี่ยวกับพระนามของพระพุทธเจ้าตามรากศัพท์ทางไวยากรณ์และความหมายทางธรรม ดังนี้ (พระมหาสมปอง มุทิโต, อ้างแล้ว)

1. พุทธ (พุธ อวคมเน + ต) พระพุทธเจ้า, ผู้ตรัสรู้. พุทโธติ เกณฑเถเน พุทโธ (ขุ. มหานิ.29/893/560, ขุ.จุฬนิ. 30/546/271) ถามว่า คำว่า “พุทโธ” พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าพุททะ เพราะอรรถว่าอย่างไร, ตอบว่า พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าพุททะ เพราะประกอบอรรถวิเคราะห์ว่า

- 1) พุชฌิตา สจฺจานีติ พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงตรัสรู้สัจธรรม
- 2) โพธเตตา ปชยาติ พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้รู้ตาม
- 3) สพฺพญฺญตฺยา พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงรู้ธรรมทุกอย่าง
- 4) สพฺพทสฺสาวิตฺยา พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงเห็นแจ้งธรรมทุกอย่าง
- 5) อภิญฺเญยฺยตฺยา พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงรู้ยิ่ง
- 6) วิสฺวิตฺยา พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงทำนิพพานให้แจ้ง
- 7) ชีณาสวสงฺขาเตน พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงสิ้นอาสวะกิเลส
- 8) นิรุปกฺกิเลสสงฺขาเตน พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงปราศจาก

อุปกิเลส

- 9) เอกนตวิตราคติ พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงปราศจากราคะแน่นอน
- 10) เอกนตวิตโทสติ พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงปราศจากโทสะ

แน่นอน

- 11) เอกนตวิตโมหติ พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงปราศจากโมหะ

แน่นอน

- 12) เอกนตนิกกิเลสติ พุทโธ พระนามว่าพุททะ เพราะทรงสิ้นกิเลสแน่นอน

13) เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะเพราะเสด็จไปสู่หนทางอันเป็นเอก

14) เอโก อนุตฺตรํ สมมาสมโพธิ อภิสมพุทฺโธติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงตรัสรู้ พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณได้เพียงพระองค์เดียว

15) อพุทฺธิวิหตตตา พุทฺธิปฏิลาภตตา พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงกำจัดอวิชชาแล้ว ตรัสรู้วิชา

16) พุชฌตีติ พุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ พระนามว่าพุทธะ (อาเทศ ต เป็น ธ, ฐ ที่สุดธาตุเป็น ท)

2. ทสพล (ทส + พล) พระพุทธเจ้า, พระทศพล. ทส พลานิ อสฺสสตฺถีติ ทสพลโ พระพุทธเจ้าทรง พระนามว่า “ทสพละ” เพราะทรงมีกำลังกายเท่ากำลังของพญาช้างฉัททันต์ 10 เชือก และทรงมีกำลังญาณ 10 ประการ คือ

1) ฐานาฐานญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ ทรงรู้ว่า อะไรเป็นไปได้ และอะไรเป็นไปไม่ได้ รู้เหตุและรู้ผล

2) กัมมวิปากญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ ผลของกรรมดีและกรรมชั่ว

3) สัพพัตถคามินีปฏิปทาญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่ สุกติ ทุกติหรือพ้นจากคติ รู้ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคตและประโยชน์อันสูงสุด

4) นานาธาคูญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาตินนกสังขาร (สังขารที่ กรรมยึดครอง) และฝ่ายอนุปาตินนกสังขาร (สังขารที่กรรมไม่ยึดครอง)

5) นานาธิมุตติกญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ธรรมาศัย ความเชื่อถือ ความสนใจของสัตว์ทั้งหลาย

6) อินทริยปโรปริยัตตญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริย์ของสัตว์ทั้งหลายว่า มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หย่อนหรือแก่กล้าเพียงไร

7) ฌานาภิสังกิลเลสาทิญาณ พระปรีชาญาณ หยั่งรู้ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของการออกจากฌาน วิโมกข์ สมาธิและสมาบัติทั้งหลาย

8) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ถึงภพอันเคยเป็นอยู่ในอดีต

9) จุตูปปาตญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นไปตามกรรมของตน

10) อาสวักขยญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. ในบางที่ ท่านเรียกว่า ทศพลญาณ 10 ประการบ้าง ตถาคตญาณ 10 ประการบ้าง (อง.ทสก. 24/21/35)

3. สตถุ (สาส อนุสสิฏฺฐิมหิ + รตถุ) พระพุทธเจ้า, พระศาสดา. ทิฏฐธมมิกสมปฺรา ยิกปรมตเถหิ ยถาหํ อนุสาสติติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรงแนะนำสั่งสอนสัตว์ทั้งหลายด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์อันสูงสุด (อาเทศ สาส เป็น ส, ลบ ร อนุพันธ์). สตถาติ ภควา สตถวาโห (วิสุทฺธิ. 1/266) พระศาสดา คือ พระพุทธเจ้าผู้ทรงนำมาซึ่งคำสั่งสอน

4. สพพญญ (สพพสทฺทูปปท + อา อวโธเน + รุ) พระพุทธเจ้า, พระสัมพันธัญญ, ผู้รู้ธรรมทั้งปวง. สพพ ขานาติ สีเลนาติ สพพญญ พระนามว่าสัมพันธัญญ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวงโดยปรกติ. ในอรรถกถา (ขุ.อฏฺ.45/156/390) ท่านแสดงสัมพันธัญญไว้ 5 ประการ คือ (1) กมสัมพันธัญญ ทรงรู้จักและปฏิบัติทุกอย่างของสัตว์ผู้ เป็นไปตามลำดับกรรม (2) สกิงสัมพันธัญญ ทรงรู้สภาวะธรรมชาติทุกอย่างได้ในขณะญาณเดียว (3) สตตสัมพันธัญญ ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างตามความเป็นจริง (4) สัตติสัมพันธัญญ ทรงรู้สภาวะ ธรรมทุกอย่างด้วยพระปรีชาสามารถ (5) ญาตสัมพันธัญญ ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างด้วยพระปัญญา ที่ทรงตรัสรู้ริยสัจ 4 ในสัมพันธัญญ 5 อย่างนี้ หมายถึง ญาตสัมพันธัญญ คือ ตรัสรู้ริยสัจ 4

5. ทวิปทุตม (ทวิ + ปท + อุตตม) พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้า. ทวิปทาน อุตตโม ทวิปทุตโต (ขุ.อฏฺ.51/37/71) พระผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าทุกชนิด พระนามว่าทวิปทุตม (ลบสระหน้า) ทวิปทาน ทวิปเทสุ วา อุตตโม ทวิปทุตโต บรรดา สัตว์สองเท้า ถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ ประเสริฐที่สุด จึงทรงพระนามว่าทวิปทุตม (ลบสระ หน้า). ทวิปทุตโต ทวิปทาน เทวพรหมมนุสสานํ อุตตโม เสฏฺโฐ (ขุ.อฏฺ.49/219/270) บรรดาเทวดา พรหม และมนุษย์ผู้มีสองเท้า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ ประเสริฐที่สุด

6. มุนินท (มุนิ + อินท) พระพุทธเจ้า, พระมุนินทร์. มุนินํ อินโท ราชา มุนินโท ผู้ยิ่งใหญ่กว่าพระมุนีทั้งหลาย พระนามว่ามุนินทะ (ลบสระหน้า). จิรํ ธาตุ ฐมโม มุนินทสส โลเก (ขุ.อฏฺ.51/1-18/435) ขอให้ธรรมะของ พระพุทธเจ้าจงดำรงมั่นคงตลอดกาลนาน. ในขุ ททกนิกายอรรถกถากล่าวไว้ว่า “มุนิธิ หิ อคาริยมุนิ อนคาริยมุนิ เสกขมุนิ อเสกขมุนิ ปจเจก มุนิ มุนิมุนิธิ อนเภาวิธา มุนโย” (ขุ.อฏฺ. 27/38/172) คำว่า มุนิ ได้แก่ พระมุนีทั้งหลาย คือ

- 1) อคาริยมุนิ คฤหัสถ์ผู้รักษาศีล เจริญภาวนา เป็นกัลยาณ ปุณฺชน
- 2) อนคาริยมุนิ บรรพชิตผู้มีจาคุปาริสุทธิศีลสมบูรณ์
- 3) เสกขมุนิ เสกขบุคคล 7 จำพวก คือ คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้บรรลุธรรมขั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนาคามีมรรค อนาคามี ผล และ อรหัตตมรรค

- 4) อเสกขมุนิ คฤหัสถ์หรือบรรพชิต ผู้บรรลุธรรมขั้นอรหัตตผล
- 5) ปจเจกมุนิ พระปัจเจกพุทธเจ้า

6) มุนิมุนิ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นใหญ่กว่ามุนิทั้ง 5 ข้างต้น จึงทรงพระนามว่า มุนิมุนิ หรือ มุนินทะ

7. ภควนตฺ (ภค + วนตฺ) พระพุทธเจ้า, พระผู้มีพระภาค. ภควาติ คารวาธิวจนฺ, อปิจ ภคคราโคติ ภควา, ภคคโทโสติ ภควา, ภคคโมโหติ ภควา, ภคคมาโนติ ภควา คำว่า “พระผู้มี พระภาค” เป็นพระนามที่พุทธบริษัทเรียกโดยเคารพ อนึ่ง พระนามพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลาย ราคะได้ ทำลายโทสะได้ ทำลายโมหะได้ ทำลายมานะได้ (สำเร็จเป็น ภควา เพราะอาเทศ นตฺ กับ สิ เป็น อา และลบสระหน้า)

8. นาถ (นาถ อาสีสเน + อ) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงเป็นที่พึ่ง. นาโถติ โลกปฏิสรโณ โลกสามิ โลกนายโถติ วุตตฺ โหติ. เวเนยยานํ หิตสุขํ นาถติ อาสีสตีติ นาโถ, ตตฺ หิตปฏิปัตตี นาถติ ยาจตีติ นาโถ, สพฺพสฺสเต นาถติ อภิภวตีติ นาโถ, สดฺตานํ หิตสุขํ นาถติ นิโยเซตีติ นาโถ, กิเลเส นาถติ อุปฺปาเปตีติ นาโถ. คำว่า “นาโถ” หมายถึง ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของชาวโลก เป็นเจ้าแห่งชาวโลก เป็นผู้นำของชาวโลก พระพุทธเจ้าผู้ทรงหวังประโยชน์สุขแก่ เวไนยสัตว์ ปฏิบัติเพื่อประโยชน์นั้น ๆ จึงทรงพระนามว่านาถะ (นาถ ยาจเน + อ), หรือทรงปกครองสรรพสัตว์ จึงทรงพระนามว่านาถะ (นาถ อิสสริเย + อ), หรือทรงบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่สัตว์โลกทั้ง มวล จึงทรงพระนามว่านาถะ (นาถ นิโยชเน + อ), หรือทรงคุกคามกิเลสให้เร่าร้อน จึงทรงพระนามว่า นาถะ (นาถ อุปฺปาเป + อ)

9. จกขุมนตฺ (จกขุ + มนตฺ) พระพุทธเจ้า, ผู้มีจักขุคือพระสัพพัญญุตญาณ. จกขุ ญาณจกขุ อสสตีติ จกขุมา ผู้มีปัญญาจักขุ พระนามว่าจักขุมนตฺ (สำเร็จรูปเป็น จกขุมา เพราะอาเทศ นตฺ กับ สิ เป็น อา, ลบสระหน้า). เทว จกขุนิ ญาณจกขุ เจว มัสจกขุ จ, ตตฺถ ญาณจกขุ ปญฺจวิธํ พุทฺธจกขุ ธมฺมจกขุ สมฺมตจกขุ ทิพฺพจกขุ ปญฺญาจกขุติ จักขุ 2 คือ ญาณจักขุ (หรือ ปัญญาจักขุ) และมังสจักขุ, ในจักขุ 2 อย่างนั้น ญาณจักขุมี 5 คือ พุทฺธจักขุ ธมฺมจักขุ สมฺมตจักขุ ทิพฺพจักขุ และปัญญาจักขุ. จกขุมา ปรีนิพฺพุตํ 4 พระพุทธเจ้า ปรีนิพพานแล้ว. จกขุมา ปญฺจหิ จกขุหิ จกขุมา ผู้มีจักขุด้วยจักขุ 5 ประการ ชื่อว่าจักขุมา

10. องคิรส (องค + อีอากม + รส + ณ) พระพุทธเจ้า, พระอังกิรส, ผู้มีพระรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกาย. องคโต สรีโรติ นิคคตา รสฺมิ ยสฺส โส องคิโรติ พระพุทธเจ้าผู้มีพระรัศมีชานออก จากพระวรกาย จึงทรงพระนามว่าอังกิรสะ (ลบสระหน้า) สพฺพทา พายมฺปฺปายา กายโต นิฉฺฉรณฺวเสน องคิโรติ, องคิรสสฺส อีสฺสิโน อปจฺจํ องคิโรติ ทรงพระนามว่าอังกิรสะ เพราะทรงมีพระรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกายตลอดเวลา, หรือทรงเป็นทนายาทของพระอังกิรส จึงทรง พระนามอังกิรสะ องคิรสสฺส นมตฺถ ขอนอบน้อมแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า. องคิรสํ ปสฺส วิโรจมานํ ทานจฺจดู พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงรุ่งเรืองอยู่

11. มุณี (มุณ ฉาณ + อี) พระพุทธเจ้า, พระมุณี อตตหิตถจ ปรหิตถจ มุณาติชานาตติ มุณี ผู้ทรงรู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น พระนามว่ามุณี โพธิมชฌคา มุณี พระพุทธเจ้า ทรงตรัสรู้ โพธิญาณ โมนะยธมม-สมนาคเมณ มุณี พระนามว่ามุณี เพราะทรงประกอบ ด้วยโมเนยธรรม (คือพระปัญญาญาณ)

12. โลกนาถ (โลก + นาถ) พระพุทธเจ้า, พระโลกนาถ, ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก. โลกาน นาลอ โลกนาถ ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของชาวโลก พระนามว่าโลกนาถะ โลกนาถสสาสน์ พระศาสนา ของพระพุทธเจ้า มหาภินิหารโต ปฏายา หิ ยาว มหาปรินิพพานา โลกหิตตถเมว โลกนาถา ตัญญุนติ ตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนษกรรม(ผนวช) จนถึงมหาปรินิพพาน พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงดำรงอยู่เพื่อเกื้อกูลชาวโลกเหมือนกัน

13. อนธิวร (น + อธิวร) พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐสุด, ผู้ไม่มีใครประเสริฐยิ่งกว่า. อจจนตวโร อธิวโร นาสส อตถิติ อนธิวโร, น ตโต อธิโก วโร อตถิติ วา อนธิวโร, อนุตตโรติ อตถิโก พระพุทธเจ้าผู้ไม่มีใครยิ่งกว่า พระนามว่าอนธิวระ ได้แก่ ผู้ประเสริฐที่สุด อตตโน อธิกสส กสสจ อภาวโต อนธิวโร พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า อนธิวระ เพราะไม่มีผู้ใดประเสริฐยิ่งกว่าพระองค์ (อาเทศ น เป็น อน, ลบสระหน้า)

14. มหะสิ (มหนตสทูปปท + เอส คเวสเน + อี) พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงแสงหาคุณอันยิ่งใหญ่. มหนเต สีสสมาธิปณณวิมุตติวิมุตติญาณทสสนกขณธะ เอสี คเวสีติ มหะสิ พระพุทธเจ้า ผู้ทรงแสงหาศีลชั้น สมิติชั้น ปัญญาชั้น วิมุตติชั้น และวิมุตติญาณทสสนชั้นอันยิ่งใหญ่ พระนามว่ามหะสิ มหันทาน สีสกขณธาทีน เอสนโต คเวสนโต มหะสิ, มหนโต วา อีส วิภูติ เอตสสาติ มหะสิ ทรงพระนามว่ามหะสิ เพราะทรงแสงหาคุณอันยิ่งใหญ่มีศีลชั้นเป็นต้นหรือทรงมีความเป็นใหญ่ยิ่ง จึงพระนามว่ามหะสิ (อาเทศ มหนต เป็น มหา, ลบสระหน้า). อุปาคมิ อมพวน มหะสิ พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปถึงสวนมะม่วงแล้ว

15. วินายก (วิ + นี ปาปณเน + ญ) พระพุทธเจ้า, ผู้แนะนำ, ผู้นำสัตว์ไปสู่ นิพพาน. พหุหิ วินยอนุปาเยหิ สตเต วินยติ เทเมตติ วินายโก พระพุทธเจ้าผู้ทรงฝึกสัตว์ทั้งหลายด้วยอุบาย เครื่องฝึกเป็นอันมาก จึงทรงพระนามว่า วินายกะ หิต วินยติ อนุสาสติติ วินายโก ผู้ทรงแนะนำประโยชน์เกื้อกูล พระนามว่าวินายกะ (อาเทศ ญ เป็น อก, วุทธิ อี เป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อา, ลบสระหน้า). ปยทสสี วินายโก พระพุทธเจ้าพระนามว่าปยทสสี ปพพชฌ โคตมี ยาจิ นานุณณาสี ตถาคโต กปิลวตถุ เวสาลี อคมาสี วินายโก. เรื่องพระนางโคตมีทูลขอบรรพชา พระตถาคตไม่ทรงอนุญาต และเรื่องพระ พุทธเจ้าเสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวสาลี

19. มารชิ (มาร + ชิ ชเย + ฤวิ) พระพุทธเจ้า, ผู้ชนะมารทั้ง 5 มีกิเลสमारเป็นต้น กิเลสชาติปญจมาร ชิตวาติ มารชิ ผู้ทรงชนะมารทั้ง 5 มีกิเลสमारเป็นต้น พระนามว่ามารชิ เทวปุตโต กิเลส จ อภิสงฺขารมารโก ขนธมาโร มัจจุมาโร มาโร ปณจวิโร โมโต บัณฺฑิตทาน รุกันตีว่า มารมี 5 ประการ คือ เทวปุตตมาร (มารคือท้าว พรณมิตวสวัตตี) กิเลสमार (มารคือกิเลส) อภิสงฺขารมาร (มารคือการปรุงแต่ง) ขันธमार (มารคือขันธ 5) และมัจจุมาร (มารคือความตาย)

วิเคราะห์ในแง่ของหลักธรรม

จากพระนามของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์อริยานัปปทีกา คาทาที่ 1-2 นอกจากจะสามารถวิเคราะห์ในแง่ไวยากรณ์แล้ว ยังสามารถวิเคราะห์ในแง่ของหลักธรรม กล่าวคือรายชื่อพระนามของพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวมา สะท้อนให้เห็นคุณสมบัติของพระพุทธเจ้า เมื่อก้าวโดยย่อแล้ว คุณสมบัติของพระพุทธเจ้า มี 2 ประการ ประกอบด้วย

1. พระคุณในส่วนที่สะท้อนคุณสมบัติส่วนพระองค์ พระคุณส่วนนี้เป็นคุณสมบัติภายในของพระองค์เอง เรียกว่า “อรรถกถาสมบัติ” มีความหมายว่า ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตน, ทรงบำเพ็ญประโยชน์ส่วนพระองค์เสร็จสิ้นสมบูรณ์แล้ว พระคุณในส่วนนี้มุ่งเอาพระปัญญาเป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จพุทธภาวะ คือความเป็นพระพุทธเจ้า และความเป็นอรรถกถา คือการพึ่งตนเองได้

พระนามของพระพุทธเจ้าในส่วนนี้ เช่น พุโธ เป็นผู้ตรัสรู้, ทศพล ทรงมีพระกำลัง 10 ประการ, สพพณฺณ ทรงเป็นผู้รอบรู้ทุกสิ่ง, ทวิปทุตฺตม ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมในหมู่มนุษย์และเทวดาทั้งหลาย มุนินฺท ทรงเป็นจอมมุนีผู้มีปัญญาทั้งหลาย, จกขุมนฺตฺ ทรงมีพระจักขุทั้ง 5 ประการ การมีพระคุณในส่วนนี้ แสดงให้เห็นความที่พระองค์เป็นที่พึ่งของพระองค์เอง ทรงมีความพร้อมในการที่จะช่วยเหลือผู้อื่น เป็นคุณสมบัติส่วนพระองค์

พระนามของพระพุทธเจ้าในส่วนนี้ เป็นเนमितตกนามที่พระองค์ได้รับการยอมรับจากประชาชนผู้ศรัทธาในพระพุทธศาสนา แล้วกล่าวนามพระองค์เพื่อเป็นการเฉลิมฉลอง

2. พระคุณที่สะท้อนลักษณะการทำประโยชน์ต่อสังคมส่วนรวม พระคุณส่วนนี้เป็นคุณสมบัติเพื่อการทำประโยชน์แก่ประชาชน เรียกว่า “ปรหิตปฏิบัติ” เป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น, ทรงบำเพ็ญพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น พระคุณข้อนี้มุ่งเอาพระกรุณาเป็นหลัก เพราะเป็นเครื่องให้สำเร็จพุทธกิจ คือหน้าที่ของพระพุทธเจ้า และความเป็นโลกนาถคือเป็นที่พึ่งของชาวโลกได้

พระนามของพระพุทธเจ้าในส่วนนี้ เช่น พุโธ ทรงเป็นผู้เบิกบานในการโปรดสัตว์ สตฺถุ เป็นศาสดาผู้สั่งสอนเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย โลกนาถ เป็นที่พึ่งของชาวโลก วินายก ทรงเป็นผู้นำโลก สุคโต ทรงเป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว เป็นผู้ตรัสดีแล้ว พระนามในส่วนนี้สะท้อนให้เห็นการบำเพ็ญพุทธกิจ มุ่งประโยชน์แก่สัตว์โลกเป็นสำคัญ

จากการวิเคราะห์ในแง่หลักธรรม จะเห็นได้ว่า พระนามของพระพุทธเจ้า สะท้อนหลักธรรมสำคัญ 2 ข้อคือ ปัญญาและกรุณา ปัญญาคือความรู้ความสามารถอันเป็นพระคุณส่วนตนของพระองค์เอง กรุณาคือความสงสารใคร่จะช่วยเหลือสัตว์โลกให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ หลักธรรม 2 ข้อนี้ สะท้อนให้เห็นว่า การจะช่วยเหลือผู้อื่น ผู้ช่วยเหลือต้องมีความรู้ ความสามารถ และมีใจที่พร้อมจะช่วยเหลืออย่างจริงใจ ไม่หวังผลตอบแทน

สรุป

คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา เป็นหนึ่งในคัมภีร์กลุ่มสหททาวิเสส เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พจนานุกรมพระบาลี เพราะเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมเกี่ยวกับคำศัพท์ต่าง ๆ ในภาษาบาลี จัดเอาไว้เป็นหมวดหมู่ต่าง ๆ คัมภีร์นี้แต่งภาษาบาลีด้วยฉันทลักษณ์ประเภทต่าง ๆ ตลอดทั้งคัมภีร์คัมภีร์อภิธาน หรือคัมภีร์พจนานุกรมบาลี เป็นคัมภีร์ว่าด้วยศัพท์ที่เป็นนามบัญญัติของเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในโลกมนุษย์ บนสวรรค์ ไต๋บาดาล และอบายภูมิ ได้แก่คัมภีร์นิฆัมมคัมภีร์อมรโกสะ คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา เป็นต้น พระนามของพระพุทธเจ้าในคัมภีร์อภิธานนปทีปิกา คาถาที่ 1-2 สะท้อนให้เห็นการวิเคราะห์พระนามของพระพุทธเจ้า 2 ส่วนคือ 1) ในส่วนของไวยากรณ์ เพื่อให้มองเห็นความหมายของคำอย่างชัดเจน ทั้งความหมายเชิงการวิเคราะห์รูปศัพท์ รูปคำ การประลงปัจจัย การประกอบรูป อันจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาเชิงภาษา 2) ในส่วนของหลักธรรม เป็นการวิเคราะห์ในแง่ของหลักธรรม ผ่านคุณของพระองค์ 2 ประการคือ (1) อตตหิตสมบัติ คือพระคุณส่วนที่เป็นประโยชน์แก่พระองค์ เน้นหลักธรรมข้อ “ปัญญา” ที่ช่วยให้สำเร็จความเป็นพระพุทธเจ้า เพื่อให้พระองค์เป็นที่พึ่งของพระองค์เองได้ (2) พรหิตสมบัติ พระคุณในส่วนที่เป็นคุณสมบัติส่วนพระองค์ที่ทรงมีอย่างบริบูรณ์เพื่อเตรียมความพร้อมในการที่จะช่วยเหลือสัตว์โลก สะท้อนให้เห็นในส่วนที่เป็นการปฏิบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่สัตว์โลกเป็นประการสำคัญอีกด้วยพระคุณส่วนนี้สะท้อนให้เห็นหลักธรรมข้อกรุณา เพื่อการกระทำประโยชน์แก่ชาวโลก เป็นที่พึ่งแก่ชาวโลก

แนวคิดเรื่องการให้ความสำคัญกับพระพุทธเจ้า ปรากฏอยู่ในงานเขียนทางภาษาบาลีของนักปราชญ์ทุกยุคสมัย ที่จะต้องกล่าวถึงพระพุทธเจ้า รวมถึงพระรัตนตรัย ยกมาเป็นที่ตั้งในการเริ่มแต่งคัมภีร์ เพื่อเป็นขวัญกำลังใจ เพื่อเป็นการแสดงความเคารพ ความศรัทธาอย่างสูงสุดที่มีต่อพระรัตนตรัย

รายการอ้างอิง

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2550). *ศัพท์วิเคราะห์*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง.
พระมหาสมปอง มุทิโต. (2558). *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*. กรุงเทพฯ : ชมรมนิรุกติศึกษา.
พันตรี ป. หลงสมบุญ. (2540). *พจนานุกรมมคธ-ไทย*. กรุงเทพฯ : อาหารการพิมพ์.